

Picie alkoholu przez piętnastoletnią młodzież a praktyki wychowawcze rodziców

Katarzyna Okulicz-Kozaryn, Joanna Raduj, Anna Borucka

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”, Zakład Zdrowia Publicznego, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa

Adres do korespondencji: Katarzyna Okulicz-Kozaryn, Zakład Zdrowia Publicznego, Instytut Psychiatrii i Neurologii, 02-957 Warszawa, al. Sobieskiego 9, tel. 22-45-82-887, 22-45-82-630, kokulicz@ipin.edu.pl

Abstract

The alcohol specific parenting practices for adolescent drinking behaviors

Aim: To assess, in the context of other socialization factors, importance of alcohol specific parenting practices for adolescents drinking behaviors.
Method: Questionnaire data collected from the random sample of Warsaw 15-year old students (N = 984) on: alcohol use and getting drunk, perception of parental rules and attitudes toward alcohol use by a child, child's monitoring and support by parents, school climate and support by peers.
Results: Logistic regression analysis confirmed that parental disapproval of alcohol use by teenagers and setting clear rules forbidding alcohol use are significant protective factors. Among adolescents who already drink, the risk of getting drunk is lower if they communicate openly with parents about their alcohol related behaviors. Parental factors seem to be more significant for girls than for boys and for those who have not initiate alcohol use yet.

Conclusions: More research and preventive activities is needed to strengthen parents in their alcohol specific parenting behaviors.

Key words: adolescents, alcohol, parental attitudes, parental practices

Słowa kluczowe: alkohol, młodzież, praktyki wychowawcze rodziców, postawy rodziców

Wprowadzenie

Picie alkoholu, jako zachowanie często rozpoczynające się w okresie adolescencji, zależy od relacji społecznych, przy czym za najważniejsze źródła wpływów socjalizujących uznaje się rodzinę, grupę rówieśniczą i szkołę [1]. Od wpływu tych trzech środowisk zależy także w dużej mierze, czy picie społeczne przekształci się w problemowe. Polskie badania potwierdzają, że postregane przez gimnazjalistów wsparcie emocjonalne przyjaciół zwiększa ryzyko używania substancji psychoaktywnych [2, 3] oraz że rodzina, przez swe funkcje kontrolne, może ograniczać lub dopuszczać używanie alkoholu przez jej członków [4]. Z kolei niekorzystne cechy środowiska szkolnego, jak np. brak wsparcia ze strony nauczycieli, niskie poczucie satysfakcji z bycia w szkole, zwiększają odsetki uczniów nadużywających alkoholu, w porównaniu ze szkołami o pozytywnym klimacie społecznym [5, 6].

W latach 90. XX wieku zaczął się rozwijać nurt badań nad wprowadzanymi przez rodziców regułami dotyczącymi picia alkoholu przez młodzież [7–9]. Wyniki badań pokazały, że wprowadzenie przez rodziców jasnych zasad zdecydowanie zakazujących picia alkoholu jest czynnikiem najsilniej chroniącym młodzież przed piciem [10, 11]. Konkretnie zasady dotyczące picia, sformułowane przez rodziców, ograniczają sięganie po alkohol przez młodzież silniej niż wsparcie rodziców oraz kontrola z ich strony [12]. Ten fakt powinien więc być uwzględniany w modelach wyjaśniających picie alkoholu przez dorastających. Wprowadzenie przez rodziców jasnych zasad, zwłaszcza zakazu picia alkoholu, ma szczególne znaczenie, zanim dzieci zaczną sięgać po alkohol, ponieważ, jak dowodzą badania, po inicjacji rola profilaktyczna tego zakazu zdecydowanie maleje [13].

Rodzicielskie zasady, postawy wobec picia alkoholu przez dzieci oraz zachowania dorosłych w konkretnych sytuacjach składają się na całość praktyk rodzicielskich,

specyficznie związanych z piciem alkoholu przez młodzież. Wcześniejsze analizy danych, będących podstawą również niniejszego opracowania [14], pokazały, że ponad 40% nastolatków ma świadomość tego, że ich rodzice zdecydowanie nie akceptują picia przez nich alkoholu. W około ¼ rodzin został sformułowany wyraźny zakaz picia, który spotyka się czasem z aprobatą młodych ludzi twierdzących, że nie odczuwają potrzeby picia alkoholu. Zakaz ten bywa też czasem łagodzony przez samych rodziców, np. z uwagi na dobre zachowanie nastolatka, lub czasowo „uchylany” ze względu na szczególne okoliczności, np. uroczystości rodzinne. Część rodziców nie jest zdecydowanie przeciw, prezentując raczej pewien fatalizm, uznając picie alkoholu za doświadczenie nieuniknione, rodzaj próby, przez którą musi przejść każdy młody człowiek, by nauczyć się właściwego „obchodzenia się” z alkoholem. Około 15% rodziców nie przedstawia dzieciom swego stanowiska wobec picia przez nie alkoholu: albo z braku potrzeby, ponieważ nie sięgają one jeszcze po alkohol, lub ufając, że chociaż mają już za sobą inicjację alkoholową, będą odpowiedzialne i nie będą nadużywały alkoholu. Możliwe, że w tym drugim przypadku bierna postawa rodziców wynika z oportunistycznego i obawy przed utratą autorytetu w sytuacji, gdyby zakaz picia nie był przez nastolatka przestrzegany [15].

Liberalne lub oportunistyczne postawy rodziców znajdują odzwierciedlenie w sformułowanych przez nich zasadach [14]. Niektórzy rodzice wprowadzają próg wiekowy dopuszczający picie alkoholu przez dziecko np. w wieku 16 lat lub wcześniej, część stawia cezurę pełnoletniości. Znaczna grupa rodziców – niemal co czwarty z nich – akceptuje picie alkoholu przez ich dziecko w sytuacji, którą rodzice sami kontrolują: za ich zgodą lub wiedzą, w ich towarzystwie lub wśród znanych rodzicom osób. Według niektórych rodziców picie alkoholu przez dziecko w ich towarzystwie jest mniejszym złem niż picie z kolegami, poza domem lub picie po kryjomu. Kolejna zasada, picia w ograniczonej ilości, oznacza zgodę na spróbowanie alkoholu lub wypicie niewielkiej jego ilości. Jednak ilość alkoholu, jakiej wypicie przez nastolatka dopuszczają rodzice, nie zawsze jest symboliczna – może to być 1–2 piwa lub picie „bez upijania się” [14].

Celem niniejszego opracowania jest analiza zależności między piciem alkoholu i upijaniem się przez dorastające dzieci a praktykami wychowawczymi rodziców bezpośrednio odwołującymi się do picia alkoholu przez ich dzieci, czyli:

- ustalonymi przez rodziców zasadami dotyczącymi picia;
- akceptacją lub brakiem akceptacji przez rodziców picia alkoholu przez dziecko;
- otwartą komunikacją z dzieckiem na temat picia przez nie alkoholu lub jej brakiem.

Ze względu na złożoność procesów socjalizacyjnych w okresie dorastania wpływ powyższych czynników zostanie określony w kontekście innych czynników związanych z wychowaniem w rodzinie, to znaczy: wsparciem i kontrolą oraz czynnikami związanymi ze środowiskiem rówieśniczym i klimatem szkoły.

Metoda

Materiał wykorzystany w niniejszym opracowaniu został zebrany w ramach tzw. badań mokotowskich w październiku i listopadzie 2012 roku [16] i przeanalizowany pod kątem rozpowszechnienia określonych praktyk rodzicielskich [14]. Badania prowadzono metodą audytoryjną, z zachowaniem procedur zapewniających anonimowość odpowiedzi pojedynczych uczniów, klas i szkół. Wzięły w nich udział 1004 osoby, co stanowiło ponad 80% liczebności wylosowanej próby (39 klas z gimnazjów publicznych i 12 klas z niepublicznych). Dwadzieścia ankiet uznano za niewiarygodne ze względu na znaczne braki danych, nierzetelny sposób wypełniania oraz komentarze świadczące o niepoważnym stosunku do badań. Zostały one wyeliminowane z obliczeń, przez co w analizach uwzględniono ankietę 984 osób.

Analizowane zmienne i sposób ich pomiaru

Zmienne zależne

W badaniach zastosowano dwie miary picia alkoholu: (1) opis ostatniej okazji picia (kiedy?, ile?) każdego z rodzajów napojów alkoholowych – piwa, wina i wódki [17]; (2) informację o częstotliwości picia oraz upicia się w ciągu ostatnich 30 dni (pytania zaczerpnięte z kwestionariusza ESPAD) [18].

Częste picie alkoholu. Na podstawie każdej z miar utworzono wskaźnik częstego (w ciągu ostatnich 30 dni) picia jakiegokolwiek napoju alkoholowego. Po wykluczeniu ewidentnych sprzeczności w odpowiedziach przyjęto, że wskaźnikiem częstego picia jest potwierdzenie picia alkoholu w ciągu ostatnich 30 dni w którymkolwiek z powyższych dwóch pytań. Dychotomiczny wskaźnik wskazywał więc na częste picie alkoholu przez 54% respondentów (53% chłopców i 55% dziewcząt, $\chi^2 = 0,463$, $p = 0,516$).

Częste upijanie się. Podobną zasadę (przynajmniej jedna odpowiedź potwierdzająca upicie) przyjęto, tworząc wskaźnik częstego (w ciągu ostatnich 30 dni) upijania się. Miarę opartą na określeniu ilości alkoholu wypitego przy ostatniej okazji można uznać za bardziej obiektywną – za Wolniewicz-Grzelak [19] przyjęto, że wypicie przy ostatniej okazji 60 i więcej gramów 100% alkoholu z dużym prawdopodobieństwem oznacza upicie się. Miara oparta na odpowiedziach na pytanie o częstość picia w ostatnim miesiącu (*Ile razy – jeśli w ogóle – w ciągu ostatnich 30 dni zdarzyło Ci się upić się napojem alkoholowym?*) jest natomiast bardziej subiektywna, opiera się na ocenie własnego stanu po wypiciu alkoholu (bycie pijanym). Zgodnie z przyjętym wskaźnikiem odsetek nastolatków, którzy w ciągu ostatnich 30 dni przekroczyli próg nietrzeźwości, wynosił 26% (27% wśród chłopców i 24% wśród dziewcząt, $\chi^2 = 1,040$, $p = 0,328$).

Zmienne niezależne

Do oceny poziomu **kontroli** wykorzystano 9-pytaniową skalę przyjmującą zakres od 0 do 36 punktów, dotyczącą monitorowania przez rodziców zachowania dziec-

ka w różnych sferach, np. wydawania kieszonkowego lub spędzania czasu poza domem [20]. Skala ta jest spójna wewnętrznie (w niniejszych badaniach α Cronbacha = 0,875). Skala **wsparcia** w rodzinie [21] opisuje spójność, otwartość komunikacji i radzenie sobie w sytuacjach konfliktowych w rodzinie. Skala przyjmująca zakres od 0 do 36 punktów charakteryzuje się wysoką spójnością wewnętrzną (0,888, por. [14]). Miarą **klimatu szkoły** była 4-pytaniowa skala dotycząca relacji między uczniami (przyjaźni, pomocy, zaufania i wzajemnego szacunku), opracowana na podstawie kwestionariusza kanadyjskiego [22, 23]; przyjmuje ona wartości od 0 do 16. W niniejszych badaniach współczynnik spójności wewnętrznej tej skali był zadowalający (α Cronbacha = 0,715). Również **wsparcie przyjaciół** zostało zmierzone 4-pytaniową skalą [20], wcześniej wykorzystywaną w badaniach statutowych IPiN, przyjmującą zakres od 0 do 16 [2]. Pytania skali dotyczą przekonania o tym, że respondent może liczyć na pomoc przyjaciół w trudnych sytuacjach oraz że również приятели w potrzebie poszukiwaliby pomocy u respondenta. Spójność wewnętrzna tej skali w niniejszych badaniach była wysoka (α Cronbacha = 0,897).

Elementy praktyk wychowawczych rodziców, swoistych dla picia alkoholu przez dzieci, zostały opisane w następujących pytaniach dotyczących [14]:

(1) **wiedzy rodziców** na temat picia przez dziecko alkoholu (*Czy Twoi rodzice wiedzą, że piłeś/łaś alkohol?*) z następującymi kategoriami odpowiedzi:

1. *Nigdy nie piłem/am.*
2. *Nie wiedzą, że piłem/am.*
3. *Wiedzą, gdy piję przy nich (np. w czasie uroczystości rodzinnych).*
4. *Wiedzą, gdy im o tym mówię.*
5. *Wiedzą, gdy się sami domyślą lub coś zauważą.*

(2) **akceptacji** lub braku akceptacji dla picia przez dziecko alkoholu (*Co Twoi rodzice myślą o piciu przez Ciebie alkoholu?*) z następującymi kategoriami odpowiedzi:

1. *Zdecydowanie tego nie akceptują.*
2. *Raczej nie akceptują, ale nie robią problemu, gdy czasem trochę wypiję.*
3. *Jest im to obojętne, nie zwracają na to uwagi.*
4. *Raczej akceptują, gdy piję w niewielkich ilościach.*
5. *Zdecydowanie to akceptują.*
6. *Nie wiem, nigdy o tym nie rozmawialiśmy.*
7. *Żadne z tych zdań nie odpowiada sytuacji w mojej rodzinie. Moi rodzice myślą*

.....
(*napisz własnymi słowami, co Twoi rodzice myślą o piciu przez Ciebie alkoholu*).

(3) ustalonych przez rodziców **zasad** dotyczących picia alkoholu (*Czy Twoi rodzice ustalili zasady dotyczące picia przez Ciebie alkoholu?*) z następującymi kategoriami odpowiedzi:

1. *Nie.*
2. *Tak, nie wolno mi pić alkoholu.*
3. *Tak, mogę trochę wypić przy nich.*
4. *Tak, mogę trochę wypić z rówieśnikami.*
5. *Tak, (wpisz zasadę ustaloną w Twojej rodzinie).*

Analizy statystyczne

Wpływ poszczególnych czynników na picie alkoholu przez młodzież był szacowany metodą regresji logistycznej binarnej. Do modeli prognozujących częste picie alkoholu i częste upijanie się wprowadzono kolejno:

- krok 1 – kontrolę rodziców i wsparcie w rodzinie oraz klimat szkoły i wsparcie przyjaciół (zmienne ciągłe);
- krok 2 – przekonania rodziców na temat picia alkoholu przez dzieci i zasady obowiązujące dziecko w kwestii picia alkoholu (zmienne kategoryjne, dla których kategoriami referencyjnymi były odpowiednio: nieakceptowanie picia i zakaz picia alkoholu przez dziecko).

Modele regresji przetestowano w całej badanej grupie (skorygowane ze względu na płeć) oraz osobno wśród chłopców i dziewcząt.

Ocena wpływu kolejnego elementu relacji w rodzinie, czyli otwartości komunikacji dziecka z rodzicami na temat picia przez nie alkoholu (czy dziecko mówi rodzicom o piciu i pośrednio czy rodzice się tym interesują), była celowa jedynie w grupie nastolatków po inicjacji alkoholowej (z pominięciem abstynentów). Ta zmienna, wraz ze wszystkimi wyżej wymienionymi, została wprowadzona do dodatkowego modelu regresji logistycznej pozwalającego oszacować prawdopodobieństwo upijania się w grupie nastolatków, którzy w ogóle piją alkohol. Przy ocenie wyników przeprowadzonych analiz brano pod uwagę R^2 Nagelkerke'a oraz iloraz szans (OR – *odds ratio*) z 95% przedziałem ufności (95% CI).

Charakterystyka próby

Zdecydowana większość uczniów biorących udział w badaniach (93,5%) urodziła się w 1997 roku, czyli w dniu badania miała ukończone 15 lat. Odsetek dziewcząt i chłopców był rozłożony równomiernie: 49,9% stanowili chłopcy, a 50,1% dziewczęta. Przeważająca większość respondentów (72%) mieszkała z biologicznymi rodzicami. Ponad 16% było wychowywanych tylko przez matki, a około 2% – tylko przez ojców. Prawie 7% mieszkało w rodzinach zrekonstruowanych – z ojczymi lub macochami, a 3% mieszkało bez rodziców – z innymi krewnymi lub wychowywało się w ośrodkach opiekuńczych. Około 1% uczestników podało w ankiecie, że nie ma matki, a około 5% – że nie ma ojca. Uczniowie posiadający rodziców (matkę i ojca) z wyższym wykształceniem (dyplom licencjata lub wyżej) stanowili około 57% badanej grupy. Przeważająca większość rodziców – około 85% matek i około 90% ojców – pracowała zawodowo. Około 7% respondentów nie znało wykształcenia swoich rodziców, a około 3–4% nie znało ich sytuacji zawodowej.

Wyniki

Predyktory częstego picia alkoholu przez młodzież

Zmienne wprowadzone w pierwszym kroku analizy (wsparcie i kontrola rodziców oraz wsparcie przyjaciół i klimat szkoły) w niewielkim stopniu wyjaśniały powody częstego picia alkoholu przez gimnazjalistów (R^2 Nagelkerke'a = 0,051). Istotnym czynnikiem chroniącym była kontrola rodziców (Wald = 12,863, $p = 0,000$), a istotnym czynnikiem ryzyka – wsparcie ze strony przyjaciół (Wald = 10,580, $p = 0,001$). Dołączenie do modelu zmiennych związanych z postawą rodziców wobec picia alkoholu przez młodzież poprawiło znacznie jego moc predykcyjną (R^2 Nagelkerke'a = 0,143, a po skorygowaniu ze względu na płęć R^2 Nagelkerke'a = 0,145).

Jak pokazano w **Tabeli I**, dołączenie w drugim kroku nowych zmiennych nie zmieniło istotności wcześniej wprowadzonych czynników. Badając wpływ zasad dotyczących picia alkoholu, za grupę referencyjną przyjęto rodziny, w których panuje całkowity zakaz picia. Okazuje się, że sama zgoda rodziców na picie przez ich dzieci alkoholu poza domem (i poza kontrolą) zwiększa, i to prawie dwukrotnie, ryzyko częstego sięgania nastolatka po alkohol. Dane zamieszczone w Tabeli I sugerują, że ważniejsze od konkretnych zasad są przekonania dziecka co do tego, jaki stosunek do alkoholu mają jego rodzice. Przyjmując za grupę odniesienia rodziny z postreganym przez dzieci całkowitym brakiem akceptacji dla picia alkoholu, ryzyko picia alkoholu wzrasta ponad dwa razy, gdy dziecko uważa, że rodzice raczej nie akceptują picia przez nie alkoholu, a ponad trzy razy

– gdy, zdaniem dziecka, rodzice to akceptują. Nieznajomość przez dziecko opinii rodziców w tej kwestii nie wiąże się już ze zwiększonym ryzykiem picia przez nie alkoholu.

Interesujące jest porównanie wyników analizy regresji w grupie chłopców i dziewcząt, które przedstawia **Tabela II**.

Wprowadzone do modelu zmienne niezależne wyraźnie lepiej wyjaśniają picie alkoholu przez dziewczęta (R^2 Nagelkerke'a = 0,213) niż przez chłopców (R^2 Nagelkerke'a = 0,121). Wśród chłopców żaden z czynników wprowadzonych w pierwszym kroku nie był istotny statystycznie. Dla dziewcząt istotnym czynnikiem chroniącym okazuje się kontrola ze strony rodziców, a czynnikiem ryzyka – wsparcie ze strony przyjaciół. Jedynym czynnikiem o równie istotnym działaniu w obu grupach jest opinia rodziców na temat picia alkoholu przez dziecko – jakiegokolwiek wątpliwości co do tego, że rodzice zdecydowanie nie akceptują picia alkoholu, zwiększają ryzyko częstego picia.

Predyktory częstego upijania się przez młodzież

Kolejny model regresji (**Tabela III**) wyjaśnia częste (w ciągu ostatnich 30 dni) przekraczanie progu nietrzeźwości przez ankietowaną młodzież.

Podobnie jak w modelu wyjaśniającym picie alkoholu istotnymi predyktorami w pierwszym kroku analiz są kontrola ze strony rodziców oraz wsparcie udzielane nastolatкови przez przyjaciół. Podobny jest też stopień dopasowania modelu (tu w pierwszym kroku: R^2 Nagelkerke'a = 0,073).

Zmienne niezależne	B	S.E.	p	OR	95% CI (OR)	
					dolna granica	górną granica
Kontrola rodziców (skala ciągła)	-0,038	0,013	0,004	0,963	0,938	0,988
Wsparcie rodziców (skala ciągła)	-0,023	0,014	0,093	0,977	0,951	1,004
Klimat szkoły (skala ciągła)	-0,011	0,027	0,674	0,989	0,937	1,043
Wsparcie przyjaciół (skala ciągła)	0,077	0,023	0,001	1,080	1,032	1,129
Zasady dotyczące alkoholu (ref. zakaz picia)			0,010			
– nie ma zasad	-0,283	0,217	0,191	0,753	0,493	1,152
– zgoda na picie z rodzicami	-0,157	0,242	0,517	0,855	0,532	1,374
– zgoda na picie bez rodziców	0,648	0,322	0,044	1,912	1,017	3,596
Akceptacja rodziców dla picia (ref. zdecydowanie nie akceptują)			0,000			
– raczej nie akceptują	0,873	0,208	0,000	2,393	1,591	3,599
– raczej akceptują/zdecydowanie akceptują	1,170	0,264	0,000	3,223	1,920	5,410
– nie wiem/obojętne/inne	0,312	0,237	0,188	1,367	0,859	2,176
Płeć (ref. dziewczęta)	0,209	0,180	0,245	1,233	0,867	1,753
Stała	0,356	0,440	0,418	1,427		

Wyniki istotne statystycznie zaznaczone są szarym wypełnieniem komórek.

Tabela I. Predyktory częstego picia alkoholu przez warszawskich 15-latków (N = 756).

Źródło: Opracowanie własne.

Zmienne niezależne	Chłopcy N = 355			Dziewczęta N = 401		
	p	OR	95% CI (OR)	p	OR	95% CI (OR)
Kontrola rodziców (skala ciągła)	0,723	0,994	0,959–1,029	0,000	0,926	0,890–0,963
Wsparcie rodziców (skala ciągła)	0,143	0,969	0,930–1,011	0,348	0,982	0,947–1,020
Klimat szkoły (skala ciągła)	0,768	0,989	0,916–1,067	0,886	0,994	0,921–1,074
Wsparcie przyjaciół (skala ciągła)	0,071	1,056	0,995–1,121	0,001	1,130	1,048–1,218
Zasady dotyczące alkoholu (ref. zakaz picia)	0,047			0,010		
– nie ma zasad	0,617	0,859	0,472–1,561	0,178	0,656	0,354–1,213
– zgoda na picie z rodzicami	0,076	0,521	0,253–1,071	0,480	1,265	0,658–2,432
– zgoda na picie bez rodziców	0,285	1,637	0,664–4,035	0,085	2,214	0,896–5,473
Akceptacja rodziców dla picia (ref. zdecydowanie nie akceptują)	0,005			0,001		
– raczej nie akceptują	0,003	2,515	1,380–4,581	0,003	2,396	1,349–4,256
– raczej akceptują/zdecydowanie akceptują	0,003	3,330	1,494–7,422	0,001	3,508	1,726–7,130
– nie wiem/obojętne/inne	0,368	1,364	0,694–2,684	0,489	1,263	0,652–2,445
Stała	0,574	1,363		0,474	1,668	

Wyniki istotne statystycznie zaznaczone są szarym wypełnieniem komórek.

Tabela II. Predyktory częstego picia alkoholu przez dziewczęta i chłopców.

Źródło: Opracowanie własne.

Zmienne niezależne	B	S.E.	p	OR	95% CI (OR)	
					dolna granica	górną granicą
Kontrola rodziców (skala ciągła)	-0,049	0,014	0,001	0,952	0,926	0,979
Wsparcie rodziców (skala ciągła)	-0,028	0,015	0,070	0,973	0,944	1,002
Klimat szkoły (skala ciągła)	-0,034	0,031	0,268	0,966	0,909	1,027
Wsparcie przyjaciół (skala ciągła)	0,120	0,027	0,000	1,128	1,069	1,190
Zasady dotyczące alkoholu (ref. zakaz picia)			0,001			
– nie ma zasad	-0,219	0,254	0,389	0,804	0,489	1,322
– zgoda na picie z rodzicami	-0,339	0,290	0,243	0,713	0,403	1,259
– zgoda na picie bez rodziców	0,785	0,324	0,015	2,193	1,162	4,136
Akceptacja rodziców dla picia (ref. zdecydowanie nie akceptują picia)			0,494			
– raczej nie akceptują	0,257	0,237	0,277	1,293	0,813	2,056
– raczej akceptują/zdecydowanie akceptują	-0,127	0,299	0,671	0,881	0,490	1,582
– nie wiem/obojętne/inne	0,067	0,280	0,810	1,070	0,618	1,853
Płeć (ref. dziewczęta)	0,498	0,203	0,014	1,645	1,105	2,449
Stała	-0,722	0,493	0,143	0,486		

Wyniki istotne statystycznie zaznaczone są szarym wypełnieniem komórek.

Tabela III. Predyktory częstego upijania się przez warszawskich 15-latków (N = 746).

Źródło: Opracowanie własne.

Dołączenie do modelu zmiennych związanych z postawą rodziców wobec picia alkoholu przez dorastających poprawia jego moc predykcyjną (R^2 Nagelkerke'a = 0,113, a po skorygowaniu ze względu na płeć R^2 Nagelkerke'a = 0,124). Brak jasnych zasad zakazujących picia alkoholu

pozwała przewidywać częste upijanie się, przy czym ryzyko nadużywania alkoholu jest dwa razy większe, gdy dziecko jest przekonane, że rodzice zgadzają się na picie przez nie alkoholu poza domem i/lub w towarzystwie rówieśników, niż wtedy, gdy jednoznacznie zakazują picia.

Natomiast w modelu wyjaśniającym częste picie – niezależnie od wypijanych ilości alkoholu – oprócz zasad sprzeciwiających się picciu istotnym predyktorem było akceptowanie picia alkoholu przez rodziców.

Istotnym predyktorem częstego upijania się jest też płeć męska.

Jakość dopasowania modeli oszacowanych dla dziewcząt (R^2 Nagelkerke'a = 0,146) i chłopców (R^2 Nagelkerke'a = 0,129) była podobna do wartości R^2 modelu ogólnego (0,124). Jednak, jak widać w **Tabeli IV**, inny jest wpływ poszczególnych czynników na chłopców i na dziewczęta.

Upijanie się przez chłopców jest przede wszystkim związane z negatywnym wpływem środowiska rówieśniczego – im silniejsze wsparcie przyjaciół, tym większe ryzyko nadużywania alkoholu – oraz ochronnym działaniem dobrego klimatu szkoły – im lepszy klimat, tym mniejsze ryzyko upijania się. Dla dziewcząt główne znaczenie mają praktyki wychowawcze rodziców, a zwłaszcza kontrola i brak zgody na picie alkoholu poza domem.

Predyktory częstego upijania się w grupie młodzieży pijącej alkohol

Ważnym uzupełnieniem analiz jest oszacowanie ryzyka upijania się w grupie młodzieży sięgającej po alkohol, co pozwala wnioskować o uwarunkowaniach przechodzenia od picia umiarkowanego do wyraźnie problemowego. Z analiz wykluczono abstynentów, czyli młodzież, która w ciągu ostatnich 30 dni w ogóle nie piła alkoholu. W ten sposób zostało N = 517 respondentów.

Jako dodatkową zmienną niezależną włączono do modelu wiedzę rodziców na temat picia alkoholu przez ich dzieci. Za kategorię referencyjną uznano odpowiedź, że w opinii dzieci rodzice wiedzą wprost od nich o picciu przez nie alkoholu, jako kategorię wskazującą na otwartą – szczerą komunikację w rodzinie.

Równanie regresji uwzględniające wsparcie i kontrolę w rodzinie oraz klimat szkoły i wpływ przyjaciół na picie alkoholu przez nastolatka mają słabą moc predykcyjną (R^2 Nagelkerke'a = 0,039), a wpływ wszystkich wymienionych czynników okazał się w pierwszym kroku nieistotny. Dołączenie zmiennych charakteryzujących postawy rodziców związane z alkoholem wyraźnie poprawia jakość modelu (R^2 Nagelkerke'a = 0,155, a po skorygowaniu ze względu na płeć R^2 Nagelkerke'a = 0,174). Wyniki dotyczące predyktorów częstego upijania się w grupie pijących alkohol przedstawia **Tabela V**.

Jak widać, najważniejszym czynnikiem jest wiedza rodziców na temat picia alkoholu przez ich dziecko. Prawdopodobieństwo upijania się nastolatka jest ponad dwa razy większe, gdy rodzice jedynie domyślają się tego, że sięga on po alkohol, w porównaniu z sytuacją, gdy rodzice wiedzą o picciu nastolatka od niego samego.

Analiza uwarunkowań upijania się wśród pijących alkohol chłopców i dziewcząt (**Tabela VI**) wskazywała na wyższą niż w całej grupie moc predykcyjną modelu oszacowanego dla dziewcząt i chłopców (R^2 Nagelkerke'a odpowiednio 0,207 i 0,200). W pierwszym kroku analiz w grupie chłopców jedynym istotnym czynnikiem było wsparcie przyjaciół ($p = 0,014$), a współczynnik R^2 Nagelkerke'a dla całego modelu wynosił 0,103. Wśród

Zmienne niezależne	Chłopcy N = 348			Dziewczęta N = 398		
	p	OR	95% CI (OR)	p	OR	95% CI (OR)
Kontrola rodziców (skala ciągła)	0,105	0,968	0,930–1,007	0,001	0,934	0,897–0,973
Wsparcie rodziców (skala ciągła)	0,175	0,969	0,926–1,014	0,175	0,972	0,932–1,013
Klimat szkoły (skala ciągła)	0,041	0,915	0,840–0,997	0,447	1,036	0,946–1,135
Wsparcie przyjaciół (skala ciągła)	0,001	1,129	1,054–1,209	0,002	1,160	1,056–1,274
Zasady dotyczące alkoholu (ref. zakaz picia)	0,012			0,010		
– nie ma zasad	0,556	0,812	0,407–1,623	0,536	0,794	0,383–1,648
– zgoda na picie z rodzicami	0,060	0,429	0,178–1,035	0,925	1,038	0,478–2,254
– zgoda na picie bez rodziców	0,189	1,838	0,741–4,559	0,020	2,946	1,181–7,346
Akceptacja rodziców dla picia (ref. zdecydowanie nie akceptują)	0,868			0,436		
– raczej nie akceptują	0,401	1,338	0,678–2,639	0,385	1,334	0,696–2,555
– raczej akceptują/zdecydowanie akceptują	0,749	1,149	0,491–2,692	0,440	0,722	0,316–1,649
– nie wiem/obojętne/inne	0,832	1,090	0,492–2,416	0,853	1,076	0,495–2,340
Stała	0,987	1,010		0,113	0,275	

Wyniki istotne statystycznie zaznaczone są szarym wypełnieniem komórek.

Tabela IV. Predyktory częstego upijania się przez dziewczęta i przez chłopców.

Źródło: Opracowanie własne.

Zmienne niezależne	B	S.E.	p	OR	95% CI (OR)	
					dolna granica	górna granica
Kontrola rodziców (skala ciągła)	-0,026	0,020	0,183	0,974	0,938	1,012
Wsparcie rodziców (skala ciągła)	-0,025	0,022	0,261	0,976	0,934	1,019
Klimat szkoły (skala ciągła)	-0,027	0,043	0,537	0,974	0,894	1,060
Wsparcie przyjaciół (skala ciągła)	0,071	0,040	0,073	1,074	0,993	1,160
Zasady dotyczące alkoholu (ref. zakaz picia)			0,003			
- nie ma zasad	0,356	0,355	0,315	1,428	0,712	2,864
- zgoda na picie z rodzicami	-0,730	0,407	0,073	0,482	0,217	1,071
- zgoda na picie bez rodziców	0,832	0,476	0,080	2,298	0,905	5,835
Akceptacja rodziców dla picia (ref. zdecydowanie nie akceptują picia)			0,276			
- raczej nie akceptują	-0,448	0,349	0,199	0,639	0,322	1,266
- raczej akceptują/zdecydowanie akceptują	-0,810	0,429	0,059	0,445	0,192	1,032
- nie wiem/obojętne/inne	-0,458	0,395	0,245	0,632	0,292	1,370
Wiedza rodziców o piciu (ref. wiedzą od dziecka)			0,032			
- wiedzą, jeśli się sami domyślą	0,750	0,327	0,022	2,116	1,115	4,017
- nie wiedzą	-0,073	0,342	0,830	0,929	0,475	1,817
Płeć (ref. dziewczęta)	0,647	0,294	0,028	1,910	1,073	3,401
Stała	0,114	0,714	0,873	1,121		

Wyniki istotne statystycznie zaznaczone są szarym wypełnieniem komórek.

Tabela V. Predyktory częstego upijania się w grupie 15-latków pijących alkohol (N = 313).

Źródło: Opracowanie własne.

Zmienne niezależne	Chłopcy N = 148			Dziewczęta N = 165		
	p	OR	95% CI (OR)	p	OR	95% CI (OR)
Kontrola rodziców (skala ciągła)	0,067	0,947	0,894-1,004	0,864	0,995	0,941-1,052
Wsparcie rodziców (skala ciągła)	0,527	0,976	0,907-1,052	0,159	0,960	0,906-1,016
Klimat szkoły (skala ciągła)	0,047	0,877	0,770-0,998	0,357	1,061	0,935-1,204
Wsparcie przyjaciół (skala ciągła)	0,007	1,158	1,040-1,288	0,587	0,961	0,834-1,108
Zasady dotyczące alkoholu (ref. zakaz picia)	0,044			0,025		
- nie ma zasad	0,528	1,393	0,498-3,891	0,374	1,581	0,576-4,339
- zgoda na picie z rodzicami	0,151	0,402	0,116-1,392	0,198	0,483	0,159-1,464
- zgoda na picie bez rodziców	0,163	2,633	0,675-10,268	0,124	2,969	0,742-11,880
Akceptacja rodziców dla picia (ref. zdecydowanie nie akceptują picia)	0,289			0,550		
- raczej nie akceptują	0,158	0,475	0,169-1,334	0,655	0,802	0,305-2,110
- raczej akceptują/zdecydowanie akceptują	0,089	0,328	0,091-1,185	0,166	0,413	0,118-1,441
- nie wiem/obojętne/inne	0,196	0,464	0,145-1,486	0,719	0,807	0,252-2,590
Wiedza rodziców o piciu (wiedzą od dziecka)	0,847			0,009		
- wiedzą, jeśli się sami domyślą	0,565	1,332	0,502-3,530	0,013	3,143	1,271-7,771
- nie wiedzą	0,830	1,110	0,427-2,885	0,492	0,697	0,249-1,952
Stała	0,098	5,482		0,675	1,645	

Wyniki istotne statystycznie zaznaczone są szarym wypełnieniem komórek.

Tabela VI. Predyktory częstego upijania się w grupie chłopców i dziewcząt pijących alkohol.

Źródło: Opracowanie własne.

dziewcząt w pierwszym kroku żaden z czynników nie był istotny, a współczynnik R^2 Nagelkerke'a dla całego modelu wynosił 0,039.

Z Tabeli VI wynika, że wśród chłopców dołączenie zmiennych opisujących postawy rodziców wobec picia alkoholu przez ich dzieci wzmocniło jedynie znaczenie środowiska szkolnego. Można więc powiedzieć, że dla chłopców pijących często alkohol czynnikiem istotnie ograniczającym ryzyko upijania się jest dobry klimat szkoły, a czynnikiem zwiększającym ryzyko – wsparcie ze strony przyjaciół. Wśród dziewcząt często pijących alkohol ryzyko upijania się jest trzy razy większe, jeżeli nie mówią one rodzicom o picciu, w porównaniu z sytuacją, gdy rozmawiają o swoim picciu z rodzicami.

Podsumowanie

Wyniki badań potwierdzają, że postawy i zachowania rodziców bezpośrednio związane z pićm alkoholu przez ich dzieci mają istotny związek z postępowaniem 15-latków. Ustalane przez rodziców zasady dotyczące picia alkoholu przez młodzież oraz przekonanie młodych ludzi o tym, czy rodzice akceptują lub nie picie przez nich alkoholu, są istotnymi czynnikami wyjaśniającymi zarówno picie, jak i upijanie się nastolatków. Czynniki te są znaczące na tle wcześniej rozpoznanych w badaniach czynników związanych ze środowiskiem rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym [2, 4–6, 24].

Przeprowadzone badania wskazują również, że znaczenie poszczególnych elementów praktyk wychowawczych zmienia się w zależności od skali picia alkoholu przez dziecko. Czynnikiem najsilniej zwiększającym ryzyko upijania się w grupie młodzieży pijącej są jej przekonania na temat tego, co ich rodzice myślą o picciu. Jakiegokolwiek wątpliwości co do tego, że rodzice zdecydowanie nie akceptują picia alkoholu, wyraźnie zwiększają ryzyko sięgania po alkohol. Wynik ten jest zgodny z wnioskami innych badaczy, którzy twierdzili, że jeżeli dzieci, przeważnie młodsze od badanych przez nas 15-latków, wiedzą, że rodzice nie akceptują sięgania przez nie po alkohol, to jest bardziej prawdopodobne, że nie będą tego robić [7, 25, 26].

Gdy spojrzymy jednak na wyniki analiz wyjaśniających częste upijanie się nastolatków – w porównaniu z wynikami odnoszącymi się do utrzymywania przez nich abstinencji oraz picia w umiarkowanych ilościach – to okaże się, że wśród praktyk rodzicielskich najbardziej istotne są kontrola i ustalenie wyraźnego zakazu picia alkoholu. Otrzymane przez nas zależności znajdują potwierdzenie w wynikach badań holenderskich nastolatków, w których stwierdzono, że wprowadzenie przez rodziców jasnych zasad zdecydowanie zakazujących picia alkoholu jest czynnikiem najsilniej chroniącym młodzież przed pićm [10, 11].

Analiza skoncentrowana na nastolatkach będących po inicjacji alkoholowej, a nawet dość często pijących alkohol, potwierdza wyniki innych badań holenderskich [13]. Pokazały one, że po inicjacji rola profilaktyczna zasad ustalanych przez rodziców zdecydowanie maleje. W naszych badaniach jedynym czynnikiem ryzyka częstego

upijania się w grupie pijących alkohol była komunikacja w rodzinie na temat picia alkoholu przez dziecko. Upijanie się współwystępowało z brakiem otwartej komunikacji, a picie w ograniczonych ilościach – z otwartym przyznawaniem się dziecka do sięgania po alkohol.

Przeprowadzone badania wskazują, że dla picia alkoholu przez dziewczęta większe znaczenie niż dla picia alkoholu przez chłopców ma kontrola ze strony rodziców. Jest ona czynnikiem chroniącym dziewczęta, zarówno przed pićm, jak i przed upijaniem się. Jej znaczenie maleje wśród dziewcząt regularnie pijących alkohol. Jednak nawet w tej grupie czynniki rodzinne, a konkretnie otwarta komunikacja z rodzicami na temat picia, pozostają jedynymi, jakie mają jakiegokolwiek związek z upijaniem się. Czynniki związane ze szkołą i z grupą rówieśniczą są dla dziewcząt mniej ważne niż dla chłopców. W grupie chłopców pozytywny klimat szkoły – czynnik chroniący oraz wsparcie ze strony przyjaciół – czynnik ryzyka lepiej wyjaśniają upijanie się niż jakiegokolwiek czynniki związane z życiem rodzinnym. Warto w tym miejscu podkreślić, że dodatnia korelacja między wsparciem przyjaciół a pićm i upijaniem się przez młodzież została już wielokrotnie potwierdzona w badaniach [2, 29]. Wsparcie ze strony przyjaciół, czyli przekonanie, że w dużym stopniu można liczyć na ich pomoc, pocieszenie, radę, jest zapewne często powiązane ze wspólnym spędzaniem wolnego czasu, udziałem w tych samych spotkaniach towarzyskich, a także – wspólnym pićm alkoholu. Silniejsze związki z grupą rówieśniczą mogą ponadto osłabiać wpływ autorytetu rodziców na zachowania nastolatka.

Wyniki wskazujące w grupie chłopców na większe znaczenie pozytywnego klimatu szkoły jako czynnika chroniącego niż w grupie dziewcząt pozostają w sprzeczności z wynikami innego badania, które sugerowały, że pozytywny klimat szkoły może pełnić rolę silniej chroniącą dziewczęta niż chłopców [27]. Również w polskich badaniach stwierdzono istotną zależność między niekorzystnym klimatem społecznym szkoły a upijaniem się, ale jedynie w grupie 13–15-letnich dziewcząt, podczas gdy wśród chłopców zmienne te nie były z sobą powiązane [5]. W związku z tym kwestia zaobserwowanych różnic w sile oddziaływania środowiska szkolnego na nastoletnich chłopców i dziewczęta wymaga dalszych badań. Również niewyjaśnione pozostaje zagadnienie zróżnicowania wpływu praktyk wychowawczych rodziców na zachowania ich córek i synów. Chociaż wiele jest badań analizujących zmiany czynników rodzinnych związane z wiekiem dziecka [11, 13, 28], brakuje jednak badań porównujących wpływ działań wychowawczych rodziców na dziewczęta i chłopców. Podobnie wiele pozostaje jeszcze do wyjaśnienia w kwestii oddziaływania środowiska rówieśniczego na nastoletnich chłopców i dziewczęta.

W świetle uzyskanych wyników wyraźnie widać, że to, co rodzice mówią dzieciom na temat picia przez nie alkoholu, oraz zasady, jakie ustalają, mają wyraźny związek z tym, czy i w jakich ilościach ich dzieci piją alkohol. Jednak szczegółowa analiza zachowania rodziców [14] ujawnia różnorodność ich postaw: brak akceptacji picia obok swoistego fatalizmu i braku jasnego stanowi-

ska w kwestii alkoholu. Oprócz wyraźnego zakazu picia do pełnoletniości rodzice ustanawiają też inne cezury wieku, dopuszczają picie w sytuacjach przez siebie kontrolowanych i/lub ograniczają częstość picia, ilość i moc alkoholu. Dodatkowo postawy obojga rodziców wobec picia alkoholu przez ich nastoletnie dzieci nie zawsze są spójne. Wszystko to wskazuje na konieczność rozwijania umiejętności rodziców w zakresie otwartej komunikacji, ustalania i egzekwowania zasad zachowania ich nastoletnich dzieci w związku z pojawiającym się w okresie dorastania i nasilającym się z wiekiem zainteresowaniem alkoholem.

Piśmiennictwo

- Oetting E.R., Donnermeyer J.F., *Primary Socialization Theory: The etiology of drug use and deviance I*, „Substance Use and Misuse” 1998; 33, 4: 995–1026.
- Ostaszewski K., Rustecka-Krawczyk A., Wójcik M., *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I–II*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2009.
- Gajewski J., Małkowska-Szcutnik A., *Rodzinne i rówieśnicze czynniki związane z upijaniem się i paleniem tytoniu przez 15-letnią młodzież*, „Developmental Period Medicine” 2012; 16, 4: 322–328.
- Jelonkiewicz I., Kosińska-Dec K., *Rodzinne właściwości a picie alkoholu przez dorastających*, „Alkoholizm i Narkomania” 2002; 15, 4: 421–431.
- Mazur J., Małkowska A., Wojnarowska-Sołdan M., *Związki między środowiskiem psychospołecznym i przystosowaniem szkolnym a zdrowiem, zadowoleniem z życia i zachowaniami ryzykownymi uczniów gimnazjów*, w: *Środowisko psychospołeczne szkoły i przystosowanie szkolne a zdrowie i zachowania zdrowotne uczniów w Polsce. Raport z badań*, red. B. Wojnarowska, IMiD, Warszawa 2001: 109–131.
- Ostaszewski K., *Pojęcie klimatu szkoły w badaniach zachowań ryzykownych młodzieży*, „Edukacja” 2012; 4(120): 22–38.
- Barnes G.M., Farrell M.P., Banerjee S., *Family influences on alcohol abuse and other problem behaviors among Black and white adolescents in a general population*, w: *Alcohol problems among adolescents. Current directions in prevention research*, red. G.M. Boyd, J. Howard, R.A. Zucker, LEA Publishers, Hillsdale, NJ Hove, UK 1995: 13–31.
- Stępień E., *Ocena własnych relacji z rodziną a picie alkoholu przez dorastających*, „Alkoholizm i Narkomania” 1996; 1, 22: 83–96.
- Jackson C., Henriksen L., Dickinson D., *Alcohol-specific socialization, parenting behaviors and alcohol use by children*, „Journal of Studies on Alcohol” 1999; 60: 362–367.
- Van Der Vorst H., Engels R., Meeus W. i in., *The role of alcohol specific socialization in adolescents' drinking behavior*, „Addiction” 2005; 100: 1464–1476.
- Koning I.M., van den Eijnden R., Verdurmen J. i in., *Developmental alcohol-specific parenting profiles in adolescence and their relationships with adolescents' alcohol use*, „Journal of Youth & Adolescence” 2012; 41(11): 1502–1511.
- Van Zundert R., Van Der Vorst H., Vermulst A. i in., *Pathways to alcohol use among Dutch students in regular Education and education for adolescents with behavioral problems: The role of parental alcohol use, general parenting practices and alcohol-specific parenting practices*, „Journal of Family Psychology” 2006; 20, 3: 456–467.
- Van Der Vorst H., Engels R., Dekovic M. i in., *Alcohol-specific rules, personality and adolescents' alcohol use: a longitudinal person-environment study*, „Addiction” 2007; 102: 1064–1075.
- Okulicz-Kozaryn K., Raduj J., *Wsparcie, kontrola i inne zachowania rodziców związane z piciem alkoholu przez dorastających*, w: *Monitorowanie zachowań ryzykownych i problemów zdrowia psychicznego młodzieży. Badania mokotowskie 2012*, red. K. Ostaszewski, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2013.
- Zieliński A., *Ewolucja wzorów prób z alkoholem wśród dorastającej młodzieży w Polsce w okresie ostatniego stulecia*, Wydawnictwo Edukacyjne PARPA, Warszawa 2006.
- Ostaszewski K., Bobrowski K., Borucka A. i in., *Monitorowanie zachowań ryzykownych i problemów zdrowia psychicznego młodzieży. Badania mokotowskie 2012*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2013.
- Wolniewicz-Grzelak B., *Badanie picia napojów alkoholowych przez młodzież arkuszem <Piwo-Wino-Wódka>*, „Alkoholizm i Narkomania” 1995; 2, 19: 117–127.
- Sierosławski J., *Używanie substancji psychoaktywnych przez młodzież w 2011 r. Raport z badania ESPAD 2012*, www.cinn.gov.pl/portal?id=392582, dostęp: 4.02.2012.
- Wolniewicz-Grzelak B., *Badania ankietowe nad spożywaniem alkoholu przez uczniów szkół podstawowych Mokotowa w 1984 roku i niektóre problemy metodologiczne*, „Biuletyn Instytutu Psychoneurologicznego” 1985; 4: 65–85.
- Zimmerman M.A., Schmeelk-Cone K.H., *A longitudinal analysis of adolescent substance use and school motivation among African American youth*, „Journal of Research on Adolescence” 2012; 13, 2: 185–210.
- Hellandsjo Bu E.T., Watten R.G., Foxcroft D.R. i in., *Teenage alcohol and intoxication debut: the impact of family socialization factors, living area and participation in organized sports*, „Alcohol” 2002; 37, 1: 74–80.
- DeWit, D.J., Karioja, K. i in., *Sense of school membership: A mediating mechanism linking student perception of school culture with academic and behavioral functioning (Baseline data report of the school culture project)*, Centre for Addiction and Mental Health, Toronto 2002.
- Okulicz-Kozaryn K., *Klimat i kultura szkoły a zachowania problemowe uczniów*, Studia Edukacyjne (w druku).
- Lowe G., Foxcroft D.R., Sisley D., *Picie młodzieży a style życia w rodzinie*, PARPA, Warszawa 2000.
- Bruce J., Biddle B.J., Bank B.J. i in., *Social determinants of adolescent drinking*, „Journal of Studies on Alcohol” 1980; 41, 3: 215–241.
- Peterson P. L., Hawkins J.D., Abbott R.D. i in., *Disentangling the effects of parental drinking, family management and parental alcohol norms on current drinking by black and white adolescents*, w: *Alcohol problems among adolescents*, red. G.M. Boyd, J. Howard, R. A Zucker, LEA, Hillsdale NJ, Hove UK 1995: 33–58.
- Shears J., Edwards R., Stanley L., *School bonding and substance use in rural communities*, „Social Work Research” 2006; 30, 1: 6–18.

28. Lattendresse S.J., Rose R.J., Viken R.J. i in, *Parental socialization and adolescents' alcohol use behaviors: predictive disparities in parents' versus adolescents' perceptions of the parenting environment*, „Journal of Clinical & Adolescents Psychology” 2009; 38, 2: 232–244.
29. Ostaszewski K., Rustecka-Krawczyk A., Wójcik M., *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I–III*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 2011.